

TOPIC: ORAL HISTORY OF FIJI

Investigator: Eseta S.

INTERVIEWED: Viliame Titoko.....Matokana, Ono-i-Lau.

ULUTAGA : NA TAWA VANUA MAI ONO.

Vinaka. Oqo eso ga nai talanoa au taura rawa tiko ni dau talanoataka tiko vei au na tukaqu ena gauna keirau bula vata tu kina. Ko ira na tawa vanua taumada tu mai Ono. Ko ira na tawa vanua mai Ono era lako yani ka ra vakasaqara na vanua mera lai tiko kina taumada mai Ono ka ra liu taumada mai Ono ko ira na kai DAKU era tiko kina oqo ko ira na marama kei na turaga ka ra vakatokai tu mera kai DAKU. Era tiko ena dua na yasana mai Ono. Era qai taleva edua na lako lako era lai tiko mai na ututu mai Ono ka dua tale na i lako lako vakayavusa dua tale nai lakolako ni sau vanua mai na koro ko Matokanakeitou lako yani koi keitou na yavusa mai LOA mai Vanua Levu keitou lai vakaitikotiko mai DELAILOA. Sa vaka tu koya na tawa vanua mai Ono keitou na neitou lako lako yani erau lako yani kina ko Daulako Lusi ka neitou qase e liu vata kei Loaloaniceva. Rau yaco yani erau sa lai veitalatala sara na mata veitacini ka keimami veiwekani sara mai Ono erau soko tu yani rau lako sara tu yani ki Lau rau sa bau tawa vanua talega ka rau sa lai wase na koro ni neitou MOTOWIWESI ki DELAILOA ka lako sobu sara ko Loaloaniceva me sa laki tiko na

vakoro vata kei ira ka vakaitikotiko ena baravi mai Matokana. Mani caka sara tiko na tiko ka ra dui vakawa tu yaco sara me lai lewe levu sara mai na lewe ni vanua ena veitikotiko yadua era tiko kina sa yaco me ra cokocokoti vata tiko na koro turaga tiko ena gauna ni kua ko NUKUNI na i balebale ni vosa oqo ko Nukuni taumada nodra kumukumni na lewe ni koro e vica vata mai na lewe ni koro mai tiko vata ga ena dua na koro sa qai vakatokai tu me Nukuni. Ena kena vosa dodonu sara na kumuni era kumuni vata mai na vei koro era lako mai na dui yavusa mai Daku lako tale mai edua nai lakolako vaka yavusa era lako tale mai na koro mai NAUTUUTU era mai kumukumni vata sa ra qai vakoro vata tiko. Ni yaco tiko na gauna taumada na tawa vanua tiko e sega tu na lotu esa mani tubu cake edua na turaga ena koro mai Matokana e yacana tiko ko SAUNIKALOU. Qai nona cakacaka tiko na turaga oqo botei ira na tamata. Era kune lelevu sara ena vei koro eso au sa tukuna oti mai Nautuutu na koro yavusa ra yaco mera lai kumukumni e muri era laurai era moku mate ka tekivu sara mera laukana tamata. Era tiko voli ka sa vakatokai sara me sa qaqa tiko mai Ono me vaka ni sa bulia o koya me Tui Ono ka sa mai turaga tu yani vaka sa mai liuliu tu mai na koro ko Matokana. Me vaka nai vakarau ni bula mai e liu kevaka e dua na tamata tabuyani tamata qaqa na vekika kece o koya ga na turaga e mana na nona vakatulewa na vanua taucoko sara yaco sara ni sa tu ena bula koya ko SAUNIKALOU sa qaqa ko koya sa vakasc'oni ira kece tu na lewe ni v... ko Ono sa lako voli tu me dua na turaga levu sa okati koya tu me Tui e sega na veibul ena gauna e liu koya ga e qaqa e rawata nai tutu kece

au tukuna tiko turaga ka nona na vanua raraba. Ia na nodra vakaraunibula ena gauna e liu oti era veisokoyaki tu ni tu nodra veiwekani na veiyanyanu eso tale turaga oqo e tukuni e veiwekani sara mai ki Lakeba mai na veimataqali ko iratou na NAREWADAMU e bula vinaka tiko na yavusa oqo mai Tubou na koro ko Tubou qai dua na gauna sa wavoki tu mai ko koya me mai soko tu ena nona waqa vaka laca yaco sara ki Lakeba oti ya soko sara mai ena nona i lakolako lako sara tu mai ena yanuyanu Vaka turaga ko Bau. Ni yaco mai ki Bau na turaga oqo sa mai tu voli kina ko SAUNIKALOU eratou qai kauta vua edua na kamunaga se dua na tabua o ira tou na yavusa na VUNIVALU ia e yaco e dua na leqa mai Bau liuliu tiko mai iratou na VUNIREWA na turaga mai Lakeba ko NIUMATAIWALU e turaga vuniyavusa mai VUNIREWA mai Lakeba. E kainaki tiko ni turaga oqo e turaga rairai vinaka turaga levu vaka ni ra veiwekani na turaga vaka turaga e dua beka na gauna era lako gade sobu ki Bau erau laki vakaluvani kei na dua na marama mai vale levu qai sa dro lesu mai eratou sa qai nanuma na yavusa Vunivalu me rawa ni moku mate ena ka levu se ka bibi e vakayacora tu vei nodratou gone yalewa mai na yavusa Vunivalu. Sa qai ratou mani kauta vei SAUNIKALOU na kamunaga ya qai nanumi de rawa ni laki mokuta na turaga oqo ni nona turaga ko Saunikalou me vaka ni ratou sa vakila tiko ni turaga qaqa e kainaki talega ni koto e dua na dra ni veiwekani na vanua sara mai Namara. O koya beka ya e qai vakarawarawataka nodratou lai lakova ka vakaraitaka na kamunaga o ya nona i tavi me laki qarava na cakacaka dredre oqo me sa lai mokuta na turaga levu oqo ko NIUMATAIWALU. Oti nona tiko mai Bau sa biu ko Bau sa qai gole sobu tale mai

ki Lakeba nona vakanananu era kaya o ira na noda qase e liu nona vakanananu mai ko Saunikalou vakadua sara ga mai vei ira tou na nodratou ga mai Tubou ke rawa ni ratou mai qarava na cakacaka ya ni volekati tiko ra veiwekani voleka sara na yavusa oqo se na turaga. Sa yaco tiko mai Narewadamu soko tiko mai soko tiko mai yaco sara mai na rewadamu ki Tubou lako sara mai ki nodratou sa laki vakaraitaki sara vei iratou na ka e vakaraitaki vua mai Bau. Ke rawa ni ratoqarava na cakacaka oqo sa qai mani tukuna na wekana mai na yasana tokatoka mai Narewadamu mai Tubou ni ratou sega ni rawa ni cakava se vakayacori na ka ni ratou rere sara vakalevu me vaka ni turaga tu ena mataivalu. Oti sa mani tarogi iratou koya, "E tiko beka e vale levu se...." Sa qai tukuna mai edua Narewadamu, "O koya sa soko tu yani ki Lau e cake ena yaco sara tiko yani ki Ono soko tiko yani ki yatu Lau kei ira na nona i lawalawa na yaco sara tiko yani ki Ono". Taroga ko Saunikalou se cava e laki valata ki Ono qai tukuni ni lako tiko yani me kau mai edua na marama mai Ono me watina macala tu vei keda vaka-turaga me vaka lako tu mai e liu e sega tu kina na lotu butobuto tu na vanua kanikani na tamata e vakarau tiko ni turaga oqo ke dua na mafama totoka se rairai vinaka ena dua na vanua sa lai kau mai me watina tu na turaga oqo ni lakolako e lako tiko oqo e tiko ena yanuyanu mai Ono tiko sara ga na koro mai Matokana e dua na marama ko LIKUBUA na yacana na yalewa rairai vinaka ena delani gauna o ya sa qai mani kau mai na turaga oqo me watina. O koya gona oqo na i naki bibi ni lakolako ka ra lako tiko kina nodra i lala vaka turaga me yaco sara ki Ono.

Era soko tu ena waqa ka ra mataqali waqa era dau vakayagataka ena gauna e liu na DRUA waqa levu era lako tu na turaga ena waqa oqo ka ra lako talega na waqa lalai me ra veikau me vaka nai lakolako vaka-turaga era tu k o ira e kauti koya lako tu vaka-vanua kei koya ena veituitui yadua sara era tu kina ko ira na DAU ko ira na MATAISAU ko ira na BATI ko ira na MATANIVANUA era salavata tu kie ira na veiqaravi ena veisiga era lako tu ena i lakolako vaka-turaga. E mani biuti Tubou tale ko Saunikalou ka gole cake yani kei ira na nona i lawalawa ena waqa sa vakamuria ira cake na lawalawa oqo. Ratou yaco yani ratou lai kele taumada kina yanuyanu ko Moce. Eratou sa yaco yani ki Moce ka ratou sa laki vakacegu ki na dua na vale vale oqo e koto ga kina edua na veiwekani kei iratou mai Matokana. Na vuvale oqo ko iratou na yavusa oqo se nai tikotiko e lai tiko kina ko Saunikalou sai iratou ga eratou veiliutaki tiko mai Moce ni kua ka ratou vakatokai tiko ko RAMASI nodratou tikotiko sara ga na vugalei. Ni ratou sa yaco yani ena yanu yanu oqo ko Moce mai na koro ko Nasau era lai tiko vei iratou yavusa oqo se na vuvale oqo ni ratou veiwekani voleka sara ni ratou sa laki dabe toka me sa caka na vakasigalevu sa qai kurabui vakalevu ko Saunikalou ni sa basika mai edua na kena turaga, lako mai, mai dabe sara ena matani katuba mai tukutuku sara vei iratou na vuvale oqo ni ra marau tiko nodratou sa qai yaco mai ko iratou ko Saunikalou. Sa tukutuku sara mai na turaga oqo ka kaya sara ni talai tiko mai DELAIMAKOTU ya e dua ga na ulunivanua e toka mai Moce e tiko kina nodra turaga se nodra qaqa levu mai Moce o koya ia dau nona cakacaka tiko

ena veisiga e dua na siga edua na tamata ena dua na vuvale mei coi tiko ni kakana kei DELAIMOKUTU. Ena vuvale sara ga ka tiko kina ko Saunikalou sa yaco mai kina na talatala me nodratou tiko na vakasigalevu ena sigalevu. Na gauna sa mai tuku tuku kina sa taro sara ko Saunikalou vei iratou na wekana, "Na cava oqo", sa tukutuku sara vua, "Na vanua oqo ko Moce sa voleka ni oti na tamata na veisiga kece me ya dua tiko na tamata me kau tiko ki Delaimakotu me laki moku me kena na qaqa se neimami turaga ka tiko ena delani ulunivanua ko Delaimakotu. "Oi" Ia ni sa voleka sara ni oti vakadua na lewe ni koro taucoko. Qai oti ya sa qai vuki sara ko Saunikalou me vaka ni o koya e dua na turaga mai na nona vanua ka qaqa levu tu turaga ni tamata qaqa ni nona vanua sa mani koto kina nodratou veiwekani kei iratou ni Moce sa mani tukutuku sara vei koya na MATANIVANUA koya ka talai tiko mai vua na nodra qaqa ni Moce ka tiko ena delanaoqo sa qai tukuna vua, "Vinaka lesu tale ki Delaimakotu lai tukutuku vua na turaga ni na sega ni dua ena vuvale oqo ena lako yani me laki kena vakasigalevu, Tukuna vua ni sa na lako yani edua na kai Ono ko Saunikalou na yacana me qai kena vakasigalevu ia me vakarau toka niu na lako yani keirau na laki vala kevaka ena qaqa au na qai kena vakasigalevu na kai Ono oqo kevaka e sega ia sa na kena vakasigalevu na kai Ona ka vosa tiko oqo, Lesu tale ki Dealimakotu lai tukuna vua na ka oqo." Qai lesu yani lai tukutuku sara vua sa qai tubu sara nona katakata e cudru na turaga oqo sa voleka sara ga na tinikarua sa tatau sara ko Saunikalou, "Vinak au sa lako mada ki Dealimakotu meu laki raica na nomuni qaqa.

Yaco yani saqai kauta cake tu yani nona moto nona moto tudei sautu ni Saunikalou nona tunvoli tu mai Ono nona dau valuti ira tu nona vala tu kei ira na lewe ni vanua na nokonoko vaka Bau vei keimami mai Ono na CAU. Na kau oqo e yacana tu vaka Bau na NOKONOKO vaka Lau raraba na CAU. Qai lako cake ko koya yaco yani sa duri sara tu ga ko koya erau veikidavaki tukuna sara vua "Bula vinaka", tukuni koya sara koi au ko Saunikalou au lako tiko mai meu mai kemu vakasigalevu. Rau sa qai mani vala yani tekivu ni rau vala sa qai tukuna ko Saunikalou, "Vinaka au sa na qaqaraumi tiko tovolea na ka kece ko rawata me cakava ena nomui gu," sa qai rau mai tiko sa qai rau coka mokumoku tiko me yacova sara ni rau sa yaco sa qai tukuna ko Saunikalou, "Sa vinaka gauna oqo sa na qai cakava kina na ka au cakava", oti ya qai dua ga na nona vuki cala vaqo qai coka na nona motoko Saunikalou o ya na CAU ka qai lauta na sereserana basika sara qai laki coba sara ena qele na kau oqo ka davo sobu ka musuka na uluna sa qai cola sa qai tea na CAU NOKONOKO o koya nona moto ena dela se yasayasa ni tikotiko na qara mai na ulunivanua mai Delaimakotu ko Saunikalou ya na kena i vaka dinadina levu era tukuna na noda qase kevaka kemuni raica na delana oqo ko Delaimakotu mai Moce kei na kau walega sara ga na cau se nokonoko ya nai vakananumi tu ni moto nei Saunikalou ka laki coka mate kina nodra qaqa se turaga ni Moce ka mai tea tu ena ulunivanua me kau wavoki tu ena delana koya. Sa qai ratou kurabui na vuvale oqo sa lako sobu tu mai ko Saunikalou sa cola tu mai na uluna na turaga oqo sa qai mai vavi na uluna sa qai mai soro na sa ra mai cakacaka vaka-vanua na vo ni lewe ni vanua mai Moce sa qai mai solia na vanua oqo

ko Moce ya nai talanoa sara ga ka mani yaco kina na neitou
veiwekani kina kei Ono kei Moce ia na veiwekani oqo ko Matokana
ga kei Moce e sega ni veiwekani vaka yavusa vata kenai tuku
tuku dodonu sara ni veiwekani oqo nai soro se ka ni bula ni
cakacaka ni vei vakabulai ni ratou sa mai cakacaka vata eratou
sa solia na vanua oqo ko Moce vei Saunikalou me nona kei na
kena tamata. "Qai tukuna ko Saunikalou vei iratou ni sega ni
vinakata navanua e sega ni vinakati ira e vinaka ga me kedatou
veiwekani ia ni sa sucu e dua na vakananumi neitou veiwekani
ni sa sucu e dua na gone ena vuvale sara ga ka tiko kina se
na yavusa ka tiko kina meratou na vakatoka yaca ki vua me
yacana ko Tui Ono ia mai na gauna sa sucu kina e dua na gone
mai kes sa mani vakayacani kina ko Tui Ono mai na gauna oqo
se vakayacani tikoga ena yavusa oqo Tui Ono mei vakananumi
tiko ni cakacaka levu ka laki qaravi ko Saunikalou kina na
vanua ko Moce koya ka tiko rawa kina na neitou veiwekani kei
Moce mai na siga o ya me yacova mai oqo sa okati tiko oqo me
keitou TAUUU sa dau yaco tiko na veisa ia mai liu era tukuna
na tukaqu vei au e sega ni keitou tauvu kei Moce edua ga na
veiwekani eratou dau vakamuduo mai Moce era sega ni vosa vaka
dua na kai Moce e sega ni dalaga na gusudra na kai Moce vua
na kai Ono vakalevu vei ira na kai Matokana ni kua sa vei-
wekani raraba sara kei Ono veiwekani oqo veiwekani ga kei Ono
Matokana vata kei Moce ia ni kua sa yaco sara me rau sa veisa
mei ka veivalavalati tiko me vaka nai vakarau ni tauvu ia
mai na vakarau e liu mai liu e sega er a yaco yani na kai Moce
eragalu era cakava na cakacaka b. ko ira na kani bula se
soro cakacaka levu ka laki ko Saunikalou.

Oti sa qai koto edua na lakolako ni veiwekani tikoga oqo me veiwekani ni neitou vanua na koro mai Matokana se ko ira raraba ni vanua ko Ono kei Moce ena gauna ni kua.

Lako mai nai lakolako tale nei Saunikalou lako tiko mai ki Ono, eratou gole mai eratou yaco mai ki Vatoa ka taro kina tukuni kina ni sa tiko ga mai Ono ena lakolako oqo sa mani biu sara vakadodonu ki Ono ko Saunikalou. Yaco mai sa mai tiko sara ki Ono yaco mai era sa vakavakarau tiko ko ira mai Matokana, vakarau tiko na vei qaravi vaka-vanua sa macala tiko mai kea ni sa lako tiko mai na turaga qai macala tale tikoga ni na yaco yani ni sa lako mai na turaga ni sa lako tiko mai me mai kau ko Likubua me rau s a laki veiwatini ki Lakeba. Na gauna sa yaco yani kina ko Saunikalou era sa mai tiko era sa vakarau tiko na lewe ni vanua vakarau tiko na vei qaravi vakatumuloa vakarautaki tiko nona sa vakarau lako mai na turaga levu ka qaqa ka sa mai kau tiko vaka-vanua edua na luvedratou me sa kau ki Lakeba sa qai lako ko Likubua sa qai yaco yani ko Saunikalou sa tagi tiko ko koya tagi tiko lako mai sa mai tagi tiko vua bese ni lako ena i lakolako sa macala tu sa lakova tiko mai. Qai samaka voli nona koro ena tiko vanua nai vakarau nodra samaka na koro levu ko ira na noda qase era dau vakaraica sara tu ga edua na mataqali ka vei keimami na SUWAKI era were tu kina vaka ga e coki vava tu na loma ni koro sega ni laurai edua na co na qele walega werewere tiko sa tagi tikoga ko na wekana me vaka ko Likubua oqo eratou vei ganeni sara ga kei Saunikalou kainaki ni sa werewere tikoga sa qai vuka mai edua na manumanu manumanu oqo na QBTI na yacana vei keimami qai vukataka ko Saunikalou kina matana qai ciqoma o koya ciqoma

coqai koya ciqoma taura sara oti ya sa qai tukuna sara vei ganena ko Saunikalou, "Likubua kua ni tagi vakacegu na ka ko vinakata tiko vei au sa na yaco, Lako ki vale laki tiko vakadua kina sa yaco na lomamu" ya sa dua na kena vakatakilakila vua na ka e yaco mai. Ni yaco tiko na tagi rarawa tiko qai kura-bui sa vuka mai edua na manumanu kau sa tukuna oti na qeti coqai koya vesuka sara o koya toboka ya sai vakatakilakila sara tu ga ni na vakayacori na lomai Likubua ni sa sega ni lako sa na yaco na ka e nanuma tiko ko Likubua. Oti sa mai vakarau tu s ega ni dede na mataka cake ni siga ko ya sa kailavaki sara yani ki Ono nai vakarau ni waqa edau basika yani ki vanua vaka selo era kaila cici ki baravi kabata na vuanikau nodra marautaka na waqa. Era tukuna sara ni sa basika mai na waqa nai lakolako vaka-turaga lako mai era kele sara mai ia sa vakarau oti tu na vanua ni veiqaravi ia e dua voli na luvei Saunikalou tagane e se gone lailai oti ya sa qai tukuna sara ko Saunikalou vua na luvena sa bau vulica na luvena me na laki taya mai na uluni jaina draudrau ni vudi ka sa oloni vinaka sara tu ga sa qai laki musuka mai sa qai taura mai edua na nona i kolo qai kolo edua na kau bau se vesi e momokiti na uluna ka levu sara qai tolo lailai me vaka diana na tolona ya na nodrai moto na tamata era dau vakayagataka e liu. Era sa tu ga ena gauna ni kua ka kalelevu sara ka bibi na ka oqo ke mo a kina edua na manumanu se tamata ya na yacana tu vei ira na i kolo dau moku kina se viri kina na tamata. Sa qai curumaka kina loma ni drauni vudi ka sa oloni vinaka tu sa bera ni dadede vinaka tu na drauna sa qai vesuka sa qai tukuna vei luvena na tagane lailai oqo ko Saunikalou, "Meu

sa na lako sobu kina vei qaravi vaka-vanua kina koro ki matasawa
na vanua e caka tiko na vei qaravi gauna sara ga keimami sa sova
kece tiko na cakacaka vaka-vanua ni sa bera ni caka nagonu
yaqona qai cola yani vei au na drauni vudi oqo, kevaka era
vakasavi iko mai . na tamata kau vakasavi iko mai koi au tagi
ga mo lako yani vei au mo laki toka sara tu ga vei au".
Ena vei qaravi oqo Saunikalou sara ga ena tuitaka tiko na yaqona
vaka-turaganlaki oti lako tiko na vei qaravi lako, lako, lako,
sa oti sa qai caka sara na yaqona vaka-turaga sa ra wawa tu
ko ira na turaga sa qai tukuni me talo na yaqona vaka-turaga.
Sa bera tiko ni talo na yaqona vaka-turaga sa lako tikoga na
vei qaravi sa lako yani na gone oqo ka vakasava mai lako yani
lako ga yani tagi mai tagi yani o koya lako laki dabe sara ki
na yavai Saunikalou dabe vata tiko kei na ka ka yara voli tiko
o ya sega sara ni vakasamataki se ra veikauwaitaki ko ira na
tiko se ko ira na lako yani ka sa kauta tiko yani oqo na gone
oqo nanumi ga e dua ga na draudrau walega edau vakayagataki
vakalevu ki vanua na draudrau dau vakayagataki na sala ni
kedra kakana na kena veimataqali dau vakayagataki vakalevu ga
ena draudrau me vaka ni sega ni dua e vakasamatakina na ka ya.
E laki toka e toka ga ena yasai tamana ko koya na gone oqo
me yacova sara ni sa tukuni mai me sa talo na yaqona vaka-turaga
Sa tucake kina me talo na yaqona vaka-turaga ena mataqali bilo
era dau vakayagataka ena gauna e liu e vaka tu ga na beseni
me kena i beseni ni vuluvulu ena gauna oqo rawa ni sa gunu
me da laveta sara e cake e tabogo vakadua kina na matada.

Sa qai tucake talo na yaqona vaka-turaga solia na yaqona dabe sobu mai ko Saunikalou vanua sara ga ka davo toka kina na drauni vudi ka olo tiko oqo ka vesuki tu kina nai kolo mai vakacobocoboc sa oti ya sa taura toka na yaqona ko Niumataiwalu bula wavoki tiko vei ira sa qai gunu nona tekievu tabogo vakalailai na vanua e cake na batini bilo au sa tukuna oti na bilo lelevu o ya e cabori sara ga ka da sa tabogo sara ga vakadua na matada. Duri vakasauri sara ko Saunikalou wadruca laivi na ulu ni vudi ka vesu tiko e loma nai kolo qai vakayagataka na vosa oqo, "Tilou" sa qai mokuta na ului Niumataiwalu kina yadrena sara ga era kidacala na lewe ni soqo vaka-turaga vica saga vula na tamata ni sa carubi na ka oqo ni kaca sara ga na vanua e cake. Ko Saunikalou e kainaki ni sega ni rawa ni vukica koya rawa e rua na tamata na kena tamata vakaitamera nona i gu kece e tau na ka oqo sa ra qai tatolo na ka qo era kurabui vakaca na ka qo sa qai ceba ko Niumataiwalu ni sa lialia ni sa mavoa. Qai cici ki baravi sa ra qai cici muri koya sa ra qai tabaka mai cici mai na vanua e yaco kina na soqo ena viavia rauta beka e lima beka na jeini na kena sa cici mai ki nuku ki matasawa sa cici mai ni sa sese sa mavoa tu na dra sa qai yacova tale edua na ucumi baravi na baravi ya ni kua ko CUGA qai vakatokai tiko ya na siga o ya me yacova na siga oqo sa qai laki dabe iina o koya tarai koya tu na bibi ni mavoa levu sa cici muri koya tiko yani ko Saunikalou ko ira kece na tamata era sa qera tu e wai nodra levu ni taqaya kei na nodra kurabui vakalevu na ka e yaco na veiqaravi vaka-vanua sa

tatolo tini botolevu tu sa ra dui se na lewe ni vanua mada ga mai Matokana kei ira na lala vata ka ra lako vata tu yani ena vica na waqa era lako vata tu kei ira oqo era sa lako ki wai qalo ki wai lako ki veikau yali ki veikau e lewe levu sa ra qai muri mai ki baravi. Ni yaco mai ko Saunikalou ena baravi oqo kau tukuna tiko oqo sa yacani vanua tiko ko CUGA sa mai daberaki koya na turaga oqo ni sa mai curuma na yagona na mavoa sa tarai koya tu. Lako sara mai edua na Lemaki mai Kabara ko ira na lewe ni lakolako tiko sa mai tenai koya me mai dabe tiko e ra sa qai tena tiko vua ko Niumataiwalu. Yacova sara ni sar yacovi koya yani ko Saunikalou ni yaco yani ko Saunikalo sa cicivata tiko yani kei na nona i kolo kei na ka ka mokuti koya kina sa kerekere sara mai na Lemaki, "Na wekaqu yalo vinaka sara sa rauta kua ni vakayacora na lomamu na ka mo vakayacora oqo na turaga oqo ko kila votu sara tu ga ena yacova kina na nomu kawa me na kawa boko ena kawa boko e muri." E sega ni sauma ko Saunikalou na vosa koya sa qai mokuti Niumataiwalu ka mate mokuta mate tale na Lemaki oqo ka rau mate vata sara ga. Oti ya sa qai laki sa mokuti koya sa qai sisika se veilakoyaki nona dra ni sa mokuti koya sara ga vakaukauwa ni sa mavoa sara ga ni sa dra walega na ulunivanua na vanua kece e lakova kina na dra ni turaga oqo e vulavula kece na draunikacu me yacova keimani bula mai kina veikau kece era tu na niu se cava e tu ena vanua oqo era vulavula ga. Oqo kece ga na drauna e ra vulavula mai. Ya e vakataki-lakila tu ni sau se mana ni noda dra na turaga levu oqo ka laki mokuta tu ko Saunikalou ena baravi mai CUGA. Ni oti sa

qai laki buluti koya ka bulu tu ga ni kua tu ga kina na kena i bulubulu me yacova mai ena siga ni kua. A na cakacaka rerevaki levu e vakayacora ko Saunikalou ena i lakolako kau tukuna tiko oqo o koya na qaga mai Ono ka sa vakatokai koya tu ga vakaikoya me Tui Ono ka ra sa vakarokorokotaki koya tu ko ira na lewe ni vanua na veika lelevu kei na kaukauwa levu ka tu vua ka vakayacora tiko ena gauna ni kua. Oti sa qai lesu tale mai nakoro sa mani mai tu ka ra sa qai dui gole tale ko ira na lako vata yani era laki waqa sa ra lako mai ko ira nai lakolako lesu tale mai. Ka ra biuta sara na vanua oqo ka ra lesu tale ki Lakeba ka sa laki bulu tu yani na turaga ka ra lako tu yani ka sega ni lako mai ko Likubua sa tu ga yani sa sega ni yaco nai naki ni lakolako vaka-turaga o ya sa laki tinibotoilevu tu kina vanua ko Ono sa laki bulu tu yani kina na turaga oqo ko Niumataiwalu mai na siga o ya me yacova mai na siga ni kua. Era mai tu ga yani na lewe ni vanua tale mai Ono kau sa vakamacalataka oti tiko ko ira na neimami. Yaco tiko na cakacaka ka vakayacora voli ko Saunikalou e sega ni vakacegu era moku mate mai na tamata era laukana tiko e levu ka kau sara mai ki nakoro. Sa yaco sara mai na gauna me sa dua ga nona koro sa toki mai na koro ko Matokana sa laki dua tiko nona koro mai VUCIVUCI dua na tikini vanua ga mai Matokana. Sa laki vakoro kina na vanua ya era dau mai na yaca vanua tiko ya se dua tikoga na koro wavoki vanua ni tei dalo wavoki sara se wai na yasana taucoko qai dua tikoga na koro cawiri ga e tiko sa mai cokoti kina edua nai tikotiko vanua

koya e dau mai vavi se mai laukana tiko kina na tamata era kau mai ena vei tikotiko eso o koya ka vakatokai tiko me ko Ono Levu ena gauna ni kua.

Sa qai yaco tiko nodra veikanikani se sa tekivu nodra veivaluvaluti na neimami vanua sa ra veivaluvaluti tiko e dua na gauna era sa vakaloloma levu sara na lewe ni vanua na cakacaka e vakayacora tiko na turaga oqo. Dua na gauna era sa qai lai vala ra sa qai veivosaki na lewe ni vanua mai na veitikotiko eso kau sa tukuna oti mai mada na UTUUTU na UTUUTU e tiko kina e dua na turaga e a lako yani mai Lakeba sa laki vakaturaga tiko ena vanua ko ya ka mai vakatikotiko tiko mai Cuga. Era na taya na qele me vaka nai vakarau ena gauna e liu noda qase nai vakarau ni kai Viti kevaka e dua sa soro me sa oti vakadua na veimaliwai ca sanoti sa kau mai na qele na tamata na ka kece me mai soli kina vanua keda sa mai soro kina me sa kua tale e dua na veicudruvi. Na gauna sa ta mai kina na qele nodra vanua mai Ono Levu me sa kau ki Matokana me ra sa laki soro me sa oti na veivala sa soro sa qaqa vakadua ko Saunikalou kei ira na nona ka sa Tui Ono talega ka sa turaga ni vanua oqo. Qai mani bole edua na e dua na cakacaka levu sa sowana tiko mada ga ko cei me na kauta mai na qele me ra kauta vata mai nodra i soro me kau mai sa macala sa mai yaco ga mai na qele motu mate talega na vanua o ya ka kania ko Saunikalou. Sa qai mani bole edua na turaga ko Ramoko, nodratou liuliu ni yavusa ni mataqali mai Lovoni ko Naceva nodratou Vu ko Ramoko. Sa qai bolea o koya me sereka mai na qele me sa kauta mai qele nodra i soro me nodra. Sa qai kauta mai sa qai

takoso mai ena baravi mai Ono levu ka lako mai e vica na wai lalai e tiko ena i lakolako oqo na yacana vanua oqo ko KOLU. Ladeva mai na matai wai lako mai tau mai ena karua ni wai sa cabe mai ena yasana kadua rau sa sota sara kei Motoniwesi o koya ka tubu vata kei iratou na meitou qase. Eratou vakoro tiko mai Vakase ratou vakoro tiko mai Waini mai Delailoa na gauna o ya eratou sa toki sobu mai ki Waini ratou sa mai tiko na vanua yasani vanua ko Delailoa eratou sa toka kina nodratou koro. Rau sota sara ena mua ni wai oqo rau vakabulataki sara erau veiwekani voleka sara tu ga era tamata vata tu ga. Rau vakabulataki oti sa qai vosa, "Io bula sa vakacava?", sa qai tukuna ko Ramoko au sa kauta tiko yani nodrai soro ko ira mai nakoro era sa via lai soro vei Saunikalou sa sega ni rawa vala tiko sa yaco sa levu talega mai na tamata era sa mate keimami sa via vakavinakataka na neimami tiko". Oti sa qai tukuna vua ko Motoniwesi, "Sa vinaka, lesu tale yani daru lesu tale yani vei Tui Nautuutu". Erau sa qai mani lesu mai vei Tui Nautuutu rau lesu mai qai yaco tale edua na vala, vala tale mada kevaka sa sega ni rawa na qaqa oqo sa na qai rawa sa na qai vala na soro. Kua mada na soro, rau sa qau lesu tale mai kina kato qele rau lesu tale mai vei Tui Nautuutu. Lesu mai sa tukuni me vala tale na vala caka tale na vala kevaka eda sa seu rawa sa qai soro kua ni da soro wale tu ga. Ia ko Motoniwesi me vaka ni ra veiwekani ka ra tamata vata tiko ko Saunikalou era lewe ni koro vata tiko sa sega ni taleitaka tiko ko Motoniwesi nai vakarau ka valata tiko ko Saunikalou vei ira tale na yasana kadua ka vakatokai tiko

mai Ono Levu ni kua ko ira oqo era tamata vata ga ka ra mai dui tara nodra koro tiko me vaka ga nai vakarau tu vagalala ka yaco sara me lai vakayacora ko Saunikalou nai vakarau vakaloloma ka sa vakayacora wavoki tiko mai na vanua raraba oqo ko Ono vei ira na tawa vanua taumada. Qai mani veivosaki sa qai mani nanumi me sa vala tale na vala na siga ka tarava ka ra salomavata kina ko ira. E kainaki ni vanua era dau laki vala kina vakalevu edua na vanua e tiko ga mai ki Ono ena baravi ga mai ki Lovoni, Ono-i-Levu na rara ni Dilio vanua koya e veidogo tu ga na ucuna qai mai nukunuku vinaka sara tu yani ena dua na yanuyanu lailai ka koto takoso ko yanuyanu Tavola na yacana. E kainaki ni vanua oqo e rara tiko ni vala e dau lako ga mai ko Saunikalou mai vosavosa vei ira na lewe ni vanua ka lesu tale ka ra sa mai vagagalu ka ra voleka ni ra mate ko ira na lewe ni vanua ko ya na levu ni nodra domobula taki koya rerevaki koya me yacova na siga koya sa tukuni vua ni na yaco tale na vala mai kea. Sa qai lesu tale ko Motoniwesi ki nodratou ki Waini ka ra vakarau tu ena vala. Ena mataka ni siga koya sa mani yaco mai ko Saunikalou sinai sara na lewe ni vanua e kea sa macala tale ni na yaco tale na veivaluvaluti. Sa mai vosavosa tu sa mai vosa bolebole tu ena gauna esa vosavosa tiko kina vei ira na lewe ni vanua qai kurabui o koya sa carubi e dakuna ka basika sara ga mai edua na moto. Sa qai cici o koya sa qai ciciva na veidogo o ya lako sa qai yacova sara mai edua na vanua mai na Bau sa qai mai davo kina sa tara na yagona voleka ni basika e serena

kadua na moto ka cobs tu sa qai mai cabori tu. Curu mai ena veidogo o ya nona tabaka mai na tamata levu oqo na veidogo e kakamusumusu na veidogo oqo se na yacani vanua tu kina na veibaravi koya ko NADOGOMUSU vanua kece o ya e kakamusumusu vaka ga edua na sala ni sa lako mai na tamata levu oqo me yacova sara na vanua dua na ulunivanua mai Nabau sa mai davo tu kina ni kua e koto toka kina na yacani bulubulu tu ga kina edua na vuni Cau vakaitamera nai bulubulu.ni vanua ka mai davo kina oqo ko Saunikalou. Ni sa davo kina sa yacova sara yani ko taumada e lewe vica sa qai tukuna mai vei iratou ko Saunikalou ni kevaka e dua vei ira na lako yani oqo ena vukici koya vakatadra cake taumada o koya ga oqo ena yaco me turaga se Tui Ono ena gauna mai muri. Kainaki eratou lako yani ratou sa qai vukici koya taumada e dua e yaco yani mai Lovoni kainaki e mata mai Waroko sa laki vukici koya sega gona ni vukici koya rawa e rawa ni vukici koya rawa e rua se lewe vica sara ga na tamata ni vakaraitaki tu koya ni tamani tamata levu. Ratou sa qai vukica esa qai kainaki e dua mai Nukuni dua na mataqali mai Samale ko ira lako mai Daku era sa mai kumuni tiko mai Nukuni. Oqo nai talanoate tukuni sa qai cici yani edua mai Samale mai Nukuni ka vakatadracake sara sai kena i vakaraitaki dina ya yaco kina me mai yaco kina e dua na turaga e tiko voli mai Lovoni Tuinautuu tu koya ka liuliu tiko ni vanua sa mai soli nai tutu vaka-turaga ka ratou sa Tui Ono kina mai Nukuni. Ena i vakatakilakila ni ka e yalataka tu ko Saunikalou ni ko koya ga e vakavukici koya vakatadracake nona koro nona yavusa

nona kawa tamata ena yaco mai me liuliu ni vanua ko Ono. ena veigauna mai muri. Sa mai cava e kea ko Saunikalou ka ra mai buluti koya e kea sa lesi na turaga vei iratou tale mai Ono Levu me sa laki tu me sa laki tu vei Tui Nautuutu me vaka ka vakatulewa tiko mai Ono ena gauna o ya ko Tui Nautuutu ogo koya na turaga eratou na yavusa Tui Lovoni ka ratou tiko ena gauna ni kua eratou turaga tiko mai Ono sa qai mai yaco edua na veisolisoli na lewa nei Tui Nautuutu nona i loloma vei Motoniwesi kei Ramoko me vaka ni ko rau mai bukia ka rau tekivu taka tale edua na vala ka mai mate kina na qaqa ni Ono me rau sa wasea na vanua ogo ko Ono. Drau laki wasea na vanua kei na i qoliqoli noqui loloma vei kemudrau na cakacaka levu rau sa qai wasea ka vaka erau yavusa ka tamata vaka-vanua mai Ono ni kua koi rau na yavusa ruarua ogo na Motoniwesi kei Ramoko nodrau kece na qoliqoli mai na vanua ko Ono me vaka nai loloma nei Tuinautuutu vei rau na cakacaka erau ya veibukutaka ga ena wai mai Kabunu ka rau lesu tale ka rau laki tukutuku vei Tuinautuutu ka yaco tale nai valu me mai mate ka oti kina vakadua na qaqa mai Ono ko Saunikalou koya ka dua tu ga nona gauna balavu ena vanua ko Ono kana tamata ka vakayaco sautu ena vanua ogo. Sa qai gole nai tutu vaka-turaga vaka nai solisoli nei Tuinautuutu ka ratou sa laki taukei tu kian ka sa taura tu nai tutu vaka Tui Ono ko iratou mai Nukuni me vaka nai yalayala nei Saunikalou. Ya nai tukutuku eso au taura rawa mai vei tukaqu keirau bula vata tu mai 30-50 vaka caca na yabaki sa oti o koya kau via mai vakamaclataka tiko

na veika eso kau kila rawa me baleta na tawa vanua taumada ena vanua oqo ko Ono ka yacova mai na gauna era sa qai kumukumuni mai kina na neimami ki muri me yacova ni yaco yani na lotu era sa qai veisoqoni ka ra lai tu ka ra tawana edua na koro ko Lovoni dua na koro ko Nukuni ka ra kumukumuni mai kina na veikoro era lako ena baravi kei Ono ka ra sa lai taukena tu na koro nodra vakoro tu ni kua ko Nukuni ka rau cokoti vata tu kei Lovoni ka sa yacana raraba tu ni kua ko Ono Levu ka ra toki edua nai wase vei keitou mai Delailoa mai Waini ka ra laki vakoro ki Doi ka ra lako tale ga mai eso mai nakoro mai Ono Levu Lovoni, Nukuni ka tiko na koro mai Doi ka ra tauyavutaka e dua na koro mai na gauna ni lotu ka ra sa vakoro kina ni kua ka ra lako sobu vei keitou mai Waini ki Vakase ka lako sara ki Nukuvakase ka gole sara ki Matokana keimami sa laki tiko vata kina me vaka ni keimami kawa tamata vata mai ka mai tauyavutakina na koro ka sa tiko kina ni kua ka yacana na Matokana ka ra lako mai eso ni Daku eraulako yani ka laki cokovata kina kei keimami ka ra sa vakaitikotiko ni kua ia me yacova sara mai na siga daru veivosaki tiko ni kua kau mai tukuna tiko nai tukutuku oqo e sega tale ni dua na kawa bula nei Saunikalou e bula tiko vaka ga nona yalayala na Lemaki kei Niumataiwalu ena siga koya ena baravi mai Cuga ka e vakayacora na yaco na gauna e muri ena boko vakadua kina nomu kawa ka vakavo ga mo veisautaka mo kakua ni vakayacora na ka koya. A na veika lelevu eso kei na veika eso kau kila rawa tu mai ena tawa vanua mai Ono. Sa kena levu.